

OVER KINDEREN EN ONDERWIJS IN HET ACHTTIENDE-EEUWSE FRANKRIJK

I. VAN DER VELDE

I. DE POSITIE VAN HET KIND

a. Demografische gegevens

In het eerste boek van de *Emile* constateert Rousseau: „Presque tout le premier âge est maladie et danger: la moitié des enfants qui naissent périt avant la huitième année”. 50 % van de kinderen – die geboren worden – sterft voor het achtste levensjaar. Dit zinnetje heeft ons lang beziggehouden. Rousseau licht niet toe. Is dit schrikbarend hoog sterftecijfer geloofwaardig of heeft hij overdreven? Helaas: hij overdrijft niet. Enkele jaren geleden kwam de bevestiging in Roger Mercier's boek *L'enfant dans la société du XVIIIe siècle (avant l'Emile)*, waaruit we een aantal gegevens betreffende de kinderlijke mortaliteit overnemen.

De Franse maatschappij van Rousseau's dagen hield weinig rekening met het kind. Maatschappelijke en particuliere instellingen die waakten voor kinderlijke rechten en kinderlijke belangen, kende zij weinig of niet. Het egoïsme der volwassenen was groot, de familiale geïnteresseerdheid miniem. Het begrip „puériculture”, als zorg voor de lichamelijke en geestelijke gezondheid van het kind, leefde, voorlopig althans nog, uitsluitend bij idealisten, moralisten en medici, maar dan vaak slechts als eis van filantropie. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw en de eerste helft van de achttiende eeuw verschenen in Frankrijk, ook daarbuiten, talrijke werken over kinderverzorging, tussen 1702 en 1762, het verschijningsjaar van de *Emile*, niet minder dan ruim honderd. Twee groepen motieven vallen in deze publicaties te onderkennen: ten eerste economische: verontrusting over de hoge sterfte onder de kinderen, vrees voor de demografische gevolgen van deze hoge mortaliteit, de dreiging van ontvolking; daarnaast de ambtelijke verantwoordelijkheid van medici, de zedelijke verontrusting van moralisten over de verzwakking van het familiegevoel, de onverschilligheid van talloze ouders over lot en lijden der kinderen.

Tussen 1740 en 1760 begint zich als gevolg van deze publicaties een communis opinio te vormen betreffende „la situation matérielle et morale des enfants”. Men mag aannemen dat een auteur als Rousseau, politicus, econoom, moralist, pedagoog zeker met een gedeelte van deze literatuur, althans met haar algemene strekking, bekend is geweest, als zovelen.

Daardoor verliest de vraag haar betekenis, in hoeverre sporen van een bepaald werk of van bepaalde werken in zijn oeuvre aantoonbaar zijn.

Mercier verschafft een aantal gegevens betreffende de gemiddelde huwelijksvruchtbaarheid en betreffende geboorte- en sterftcijfers van kinderen, gedeeltelijk ontleend aan Buffon's *Histoire Naturelle*.

In de tweede helft van de achttiende eeuw bedroeg het aantal geboorten ongeveer 400 per 10.000 inwoners, kort voor de eerste wereldoorlog (1914-1918) ongeveer 200. Men heeft voor Parijs berekend de verhoudingscijfers tussen geboorten en gesloten huwelijken in de jaren 1750 en 1760:

	geboorten	gesloten huwelijken	verhouding
1750	19035	4619	4,12
1760	17991	3787	4,75

Het overeenkomstige verhoudingscijfer bedroeg voor het Frankrijk van 1950 2.59.

De huwelijksvruchtbaarheid lag in de achttiende eeuw hoog; daar staat tegenover „une très forte mortalité infantile”.

De gegevens betreffende de kindersterfte worden eerst vergeleken met de algemene sterftcijfers, daarna met de geboortecijfers. Het is niet duidelijk op welk jaar of op welke jaren de cijfers voor Parijs en de Banlieue de Paris betrekking hebben.

	Totaal aantal sterf- gevallen	Per leeftijd in jaren					In %
		1	2	3	4	5	
Parijs	13189	2716	4131	4766			36,81
Banlieue de Paris	10805	3738	4701	5051			46,74
Parijs, Saint-Sulpice van 1715-1744	48540	10333				22351	46,04
5 plattelandsparochies rond Lyon, van 1735-1760	2818					1200	42,58
10 gemeenten in Normandië, van 1752-1761	2066					967	46,80

Het „lage” percentage voor Parijs verklaart Buffon uit het feit, dat veel Parijse jonggeborenen naar minnen op het platteland worden gezonden. Om te sterven, mag men er aan toevoegen. Vergelijking met het aantal geboorten geeft o.a. de volgende uitkomsten:

	Totale sterftecijfers per leeftijd in jaren						In %
	0	1	2	3	4	5	
Algemeen, voor de periode							
1700-1770	1000	233	328	375	401	417	41,70
Parijs, vondelingen 1751	3631	2127					68,49

Men moet aannemen, dat het aantal sterfgevallen *beneden de leeftijd van drie jaar* normaliter rond 45% lag. Het aantal te vondeling gelegde en bij vondelingentehuizen afgegeven kinderen was angstwekkend groot, in alle landen, vooral in de grote steden. Het *Maison de la Couche* te Parijs nam in 1680 890 kinderen op, in 1770 6918, met constante progressie.

Het maximum werd bereikt in 1772, t.w. 7676, $\pm 41\%$ van het totale geboortecijfer van 18713. Onder dit laatste aantal valt een aantal ingeschreven kinderen, die van buiten Parijs afkomstig zijn. Na 1772 zet een daling in, in 1790 werden 5842 kinderen opgenomen. Deze vondelingetjes, haast voorbestemd voor de dood, zijn gedeeltelijk kinderen van „*mères coupables*”, uit eenvoudige en hoge kringen. Ook van ouders die of te arm zijn om nieuwe gezinslasten te dragen of menen de kinderen niet op verantwoorde wijze te kunnen opvoeden, oprechte of gehuichelde vrees. Als het aantal sterfgevallen beneden de leeftijd van drie jaar normaliter reeds rond 45% lag, heeft Rousseau met 50% beneden de leeftijd van acht jaar zeker niet overdreven.

Hoe triest het lot van vele geboren kinderen ook is, hoe gering veler levenskans, bovenstaande cijfers geven van de in-droevige situatie op maritaal gebied toch nog een te gunstig beeld. De achttiende eeuw heeft veel abortus gekend. De Jaucourt noemt in een studie in de *Encyclopédie* twee groepen motieven, de eerste groep v.n. van psychologische aard, de tweede meer van economische aard. Het zijn „*les passions, l'amour des plaisirs, l'idée de conserver sa beauté, l'embarras de la grossesse*”; daarnaast „*l'embarras . . . d'une famille nombreuse, la difficulté de pourvoir à son éducation, à son établissement par l'effet des préjugés qui règnent*”. Een schatting die de werkelijkheid benadert is naar De Jaucourt moeilijk te geven, maar hij acht het aantal „*extrêmement considérable*”. Twee Engelse auteurs uit die tijd wagen zich wel aan een taxatie: volgens hen zou meer dan de helft der geconcipieerde kinderen het levenslicht niet zien. Mercier acht deze schatting niet overdreven op grond van enquête-resultaten „*dans la région parisienne*”, zoals die later vermeld werden

door J. Sutter in *Population* van januari-maart 1950. Geen wonder dat Mercier de term „infanticide” durft gebruiken.

Men mag aannemen dat het Hôpital des Enfants trouvés te Parijs alleen al door het feit van zijn bestaan meer kindermoord heeft voorkomen. Kinderen werden er aanvaard zonder enig onderzoek, zonder enige formaliteit. Vandaar dat latere naspeuringen van berouwvolle ouders vrijwel nimmer resultaat hadden, zoals dat ook het geval was met Rousseau. Maar misschien is hij met de wroeging van zijn ouderdom een gunstige uitzondering geweest.

Rousseau heeft deze abortuspraktijken gekend en verfoeid. Zij zijn voor hem een hernieuwd bewijs van maatschappelijke en individuele ontarding, ontarding omdat zij in strijd zijn met het natuurlijk voortplantingsproces, dat geen dodelijke ingreep kent. Zij bewijzen ook hoezeer èn vaders èn moeders vervreemd zijn van hun natuurlijke verantwoordelijkheid. De Spartaanse wetgeving die het zwakke kind veroordeelde tot de dood, rustte op beginselen van eugenetiek. De natuur selecteert ook: „elle rend forts et robustes ceux qui sont bien constitués, et fait périr tous les autres”, maar de maatschappij van zijn tijd doodt blindweg: „rendant les enfants onéreux aux pères, les tue indistinctement avant leur naissance”. Zo schrijft hij in het eerste gedeelte van het *Discours sur l'inégalité*. Zijn afschuw laat hem niet los, in de *Emile* komt hij met nieuwe aanklacht, nu meer rechtstreeks gericht tegen de moeders: „Non contentes d'avoir cessé d'allaiter leurs enfants, les femmes cessent d'en vouloir faire. . . Dès que l'état de mère est onéreux, on trouve bientôt le moyen de s'en délivrer tout à fait. . . On tourne au préjudice de l'espèce l'attrait donné pour la multiplier”. Als gevolg mede van deze infanticide dreigt ontvolking van Europa. Europa zal tot woestijn worden, slechts bevolkt door wilde beesten. Veel verandering betekent dat overigens niet wat de bewoners aangaat: „Elle n'aura pas beaucoup changé d'habitants”.

b. Het familieleven

Over het huiselijk leven in het achttiende-eeuwse Frankrijk, vooral over dat in de hogere kringen, is veel geschreven. Het is dan ook meer volledigheidshalve dat wij er aandacht aan schenken. Rousseau heeft veel in deze kringen verkeerd, hij heeft er zijn gouverneurschap vervuld, hij heeft gefungeerd als pedagogisch adviseur voor adellijke moeders, hij kende er de gezinsverhoudingen zo goed. In de *Nouvelle Héloïse* heeft hij het ideale huwelijk en het ideale ouderschap geschetst, de witte visie zijner fantasie tegenover het zwarte beeld van zijn ervaring. Bedacht moet echter worden

dat hij niet de enige criticus is geweest en dat de overige critici vooral de Parijse en andere grootstedelijke elite hekelen, dus geen nationale, algemeen geldende karakteristiek geven. Het familieleven in deze kringen wordt overwegend beheerst door ouderlijk egoïsme. Kinderen worden ervaren „comme un embarras et une charge”. Zij maken het de ouders onmogelijk dat leven van verstrooïing en genot te leiden waarnaar zij hunkeren, dat zij beschouwen als hoogste persoonlijk recht en tegelijk als dwingende maatschappelijke plicht. Vandaar dat uitbesteden bij de nourrice, de min, soms ter plaatse, maar bij voorkeur buiten het gezichtsveld, ver ten plattelande. Moeders misten „les sentiments de l'affection”, vaders hadden dikwijls een hekel aan de kinderen, zo zij zich al niet voor kinderbezit schaamden, „on rougit de ses enfants”. „Mon père ne m'aime pas”, schrijft de Prins de Ligne in zijn *Mémoires*, „et je ne sais pas pourquoi, car nous ne nous connaissions point”. De Hertog de Biron zoekt een gouverneur voor zijn zoon. Hij kiest een lakei van zijn overleden vrouw die lezen kon en draaglijk schreef en die men de titel gaf van „valet de chambre”, om zijn aanzien wat te verhogen. „J'étais d'ailleurs”, schrijft de zoon later, „comme tous les enfants de mon âge et de ma sorte: les plus jolis habits pour sortir, nu et mourant de faim à la maison”. Intern familieleven bestond nauwelijks of niet; er was een „désunion totale” van het gezin; vervreemd van elkaar leidde ieder zijn eigen leven. F. en P. Richard noemen het tijdvak waarin Rousseau zou optreden „une époque où les parents, sacrifiant leurs devoirs à leurs plaisirs, enfermaient leurs fils dans les collèges, leurs filles dans les couvents, ou chargeaient d'indignes précepteurs et gouvernantes de faire d'eux de petits-maîtres et des dames en miniature”. De ouders waren voor de kinderen Monsieur et Madame. „Soms mochten ze keurig gekleed, gekapt, gepoederd, geparfumeerd, de jongetjes met de miniatuurdegen op zij, de meisjes met de onmisbare waaier in de hand, een ogenblik hun opwachting maken bij het morgentoilet van mama, om zo spoedig mogelijk weer te verdwijnen, want erg op hun gemak waren ze met die mooie dame toch niet”, schrijft Henriëtte Roland Holst. Deze mooie dame in gezelschap van haar kinderen misschien evenmin.

De „opvoedingsmiddelen” varieerden tussen harde discipline en overdreven toegeeflijkheid, beide even verderfelijk in haar uitwerking op het kinderlijk karakter. Veel ouders „cèdent à tous leurs caprices et les accoutument ainsi à n'avoir aucune règle morale et aucune considération d'autrui”. Bij Julie in de *Nouvelle Héloïse* zal men later noch harde discipline noch overdreven toegeeflijkheid vinden. Zij heeft geen medelijden met kinderen „qui pleurent par la fantaisie et seulement pour se

faire apaiser". Zij beseft, vooruitziend, zo goed: „La même cause qui le rend criard à trois ans le rend mutin à douze, querelleur à vingt, impérieux à trente, et insupportable toute sa vie". Het kwaad dat de kinderen zien, is voor hun ziel „minder verderfelijik dan wat gij opvoeders hen leert", schrijft Rousseau in de *Emile*.

Slechts weinige elite-ouders weten naar het schijnt Scylla en Charybdis te vermijden, slechts weinigen schijnen er in te slagen een harmonieus, evenwichtig familieleven te scheppen, evenwichtig omdat het genegenheid en vaste leiding kent. Dat is klaarblijkelijk generaal De Martange gelukt, wiens familieleven Ariès heeft leren kennen uit de brieven die hij tussen 1760 en 1780 aan zijn vrouw geschreven heeft. Er zijn, maar dan vooral op het platteland, adellijke families met een patriarchaal familieleven, waar de vader regeert met een onaangetast, toch liefdevol gezag; er zijn „moderne" adellijke gezinnen waar de ouders trachten op te voeden overeenkomstig een ideaal, de interne relaties bouwen op rede en redelijkheid; Rousseau's (tijdelijke) beschermster Madame d'Epinau met haar *Lettres à mon fils* is er een voorbeeld van. De *Nouvelle Héloïse* behoort zowel tot het patriarchale als tot het redelijke type. En... dan is er gelukkig het „normale" gezin, „le plus banal peut être", waar „l'affection continue à régner", waar leeft „une tendresse spontanée". Mémoires, correspondentie, literaire werken verschaffen getuigenis te over. Deze bronnen wijzen er op dat toch ook hogere standen het „normale" gezin hebben gekend. Voor deze „normale" gezinnen vooral schreven medici en moralisten hun werken, omdat daar aanknopingspunten lagen voor de „puériculture", de goede geestelijke en lichamelijke zorg, waarover wij in het begin schreven. Kwantitatieve gegevens die de spreiding der beschreven gezinstypen verduidelijken, zijn ons niet bekend.

Men mene niet dat het Frankrijk van de achttiende eeuw een sombere uitzondering vormde in het toenmalige Europa: de situatie in Engeland was zeker niet beter. Enkele gegevens ter vergelijking, om Frankrijk wat schoon te wassen. Ze zijn ontleend aan het werk van Ernest Caulfield *The infant welfare movement in the eighteenth century*, met een voorwoord van G. F. Still. Still neemt in zijn voorwoord onmiddellijk iedere twijfel weg: „The picture he (Caulfield) draws of the wastage of infant life, the massacre of the innocents, in England in the eighteenth century, is probably no whit overdrawn".

Volgens „The London general bill of christenings and burials" van 16 december 1740 tot 15 december 1741, werden in de loop van dit jaar ge-

doopt 14.957 kinderen; begraven 32.169 personen. Van deze 32.169 doden stierven

10456 beneden de leeftijd van 2 jaar,

2368 tussen 2 en 5 jaar,

1072 tussen 5 en 10 jaar.

De 10456 kinderen van de eerste categorie hadden op 15 december 1741 de leeftijd van 2 jaar nog niet bereikt; ze waren dus allen geboren tussen 16 december 1739 en 15 december 1741. Dit zijn gruwelijke cijfers. Ook de Londense „enfants trouvés” waren in groten getale gedoemd te sterven. Vandaar publiek commentaar: „Down then with foundling-hospitals, more noxious than pestilence or famine”.

II. HET ONDERWIJS

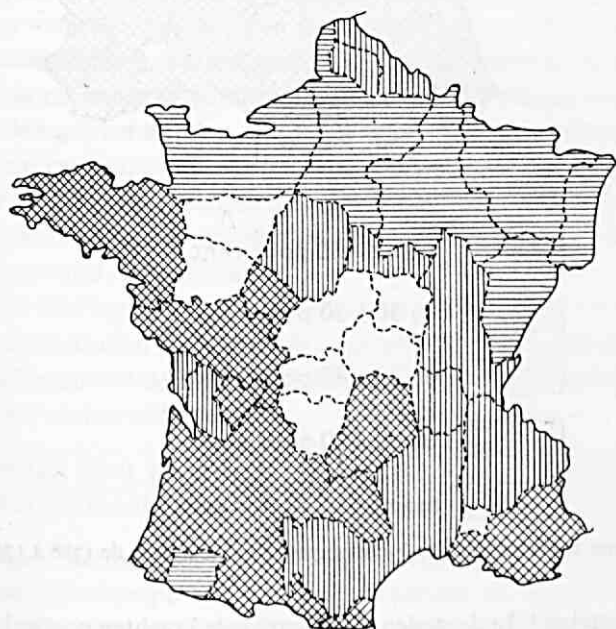
Voor iemand als Rousseau die zich zou ontwikkelen tot onderwijshervormer van wereldnaam, zouden er in het achttiende - eeuwse Frankrijk omstreeks 1750-1760 motieven te over geweest zijn zich serieus van de pedagogisch-didactisch-schoolorganisatorische situatie van land en tijd op de hoogte te stellen. Vooral wat betreft het algemeen volksonderwijs. In 1812 brengen de zoöloog Cuvier en de inspecteur-generaal Noël aan Napoleon rapport uit betreffende hun bevindingen omtrent het onderwijs o.a. in Holland. Het Franse middelbare en hoger onderwijs mogen, althans volgens de rapporteurs, superieur zijn aan dat in Holland, maar „quelle leçon par contre nous donnent leurs petites écoles”. Zij geven een uitvoerige schets van organisatie en kwaliteit van het Hollandse lager onderwijs, prijzen haast uitbundig het werk van La Société du Bien Public, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Gontard vat hun beschouwingen samen in een uitermate waarderend oordeel: „Tel est le tableau idyllique qu' offraient aux Français de 1811 les écoles populaires de Hollande”. Men kan zich door deze lofspraak geveleid gevoelen, men dient toch, wat ondankbaar en onbarmhartig misschien, de conclusie te trekken dat het Franse lager onderwijs als geheel in 1811-1812 toch wel op zeer laag peil moet hebben gestaan. In hoeverre de maatregelen van de opeenvolgende Franse regeringen tussen 1789 en 1812 reële verbeteringen hadden gebracht vermogen wij niet te beoordelen, maar de permanente oorlogstoestand voor en in het Napoleontische tijdvak geeft weinig reden tot optimisme.

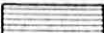
Gontard schetst in het eerste gedeelte van zijn *L'enseignement primaire en France de la Révolution à la loi Guizot (1789-1833)* de situatie bij het lager onderwijs aan de vooravond van de Franse revolutie, d.w.z.

van de periode die ook Rousseau nog beleefd heeft. Enkele hoofdpunten:

Het aantal scholen was bepaald onvoldoende. Niet zozeer nog in de steden dan wel op het platteland, al kende ook het platteland variaties. Koninklijke ordonnantiën van 1695 en 1724 hadden de oprichting van scholen in alle parochies voorgeschreven, maar deze ordonnanties waren doode letter gebleven. Een groot gedeelte van de plattelandsbevolking was volstrekt analfabeet, tallozen onder de mannelijke plattelandsbevolking waren niet in staat de eigen handtekening te plaatsen; onder de vrouwelijke bevolking lag het percentage volstrekt analfabeten aanzienlijk hoger. De kaartjes op blz. 245 en 246 zijn overgenomen uit het boek van Gontard.

Ook wat de docenten betreft, hadden de steden weer een voorsprong

 plus de 60 pour cent

 de 35 à 60 pour cent

 de 20 à 35 pour cent

 moins de 20 pour cent

Figure 1. Proportion des époux ayant signé leur nom de 1786 à 1790.

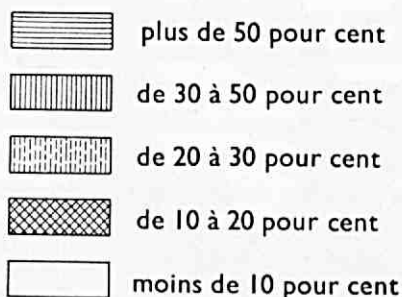
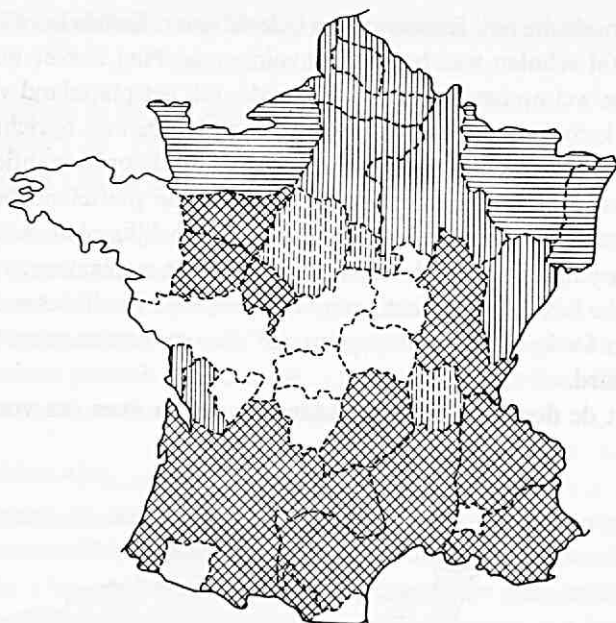

Figure 2. Proportion des épouses ayant signé leur nom de 1786 à 1790.

op het platteland. In de steden vielen capabele krachten nog wel te recruter; de stadsonderwijzers ontbrak het in het algemeen niet aan vakbekwaamheid. Speciaal het werk van de Broeders der Christelijke scholen en andere mannelijke congregaties wordt geroemd. Maar ten plattelande was recrutering moeilijk, goede krachten, vooral lekekrachten, waren schaars. Examens bestonden „en principe”, maar de praktijk liet talloze uitzonderingen toe. En waar ze werden afgenomen, waren ze dikwijls niet meer dan een formaliteit „faute de candidats”. Buitendien werden de onderwijzers slecht betaald; ze leefden gedeeltelijk van bijbaantjes.

Leerplicht bestond niet: het schoolbezoek was afhankelijk van de gezindheid der ouders. Ze stuurden hun kinderen vroeg naar school, vaak reeds op drie- of vierjarige leeftijd omdat ze thuis lastig waren. Maar als ze hun eerste Communie hadden gedaan werden ze beschouwd als arbeidskrachten, die het gezinsinkomen konden vergroten of allerlei kleine diensten konden bewijzen. Men sprak ten plattelande van „écoles d'hiver", winterscholen, die de kinderen bezochten van november tot maart. In maart, zodra de landbouwwerkzaamheden begonnen, verdwenen de leerlingen. Als ze in november terugkwamen, waren ze alles vergeten!

Op het leerplan nam het godsdienstonderwijs de eerste en voornaamste plaats in: „le maître prépare l'action du curé". Het gaat om het geloof. Op het platteland omvatte het leerplan naast godsdienstonderwijs als minimum wat lezen, wat schrijven, d.w.z. vaak niet meer dan het aanleren van de handtekening, wat rekenen, voornamelijk optellen en aftrekken, en dan vooral concrete gevallen ontleend aan het Franse muntstelsel. In de steden was het leerplan omvangrijker. Aan de orde konden worden gesteld grammatica, de overige hoofdbewerkingen der rekenkunde, soms zelfs aardrijkskunde, geschiedenis, geometrie. Maar steeds meer voor de jongens dan voor de meisjes. De vernieuwers waren vooral weer de volgelingen van J. B. de la Salle.

De tucht was hard. De straffen waren in het algemeen vernederend. Lichamelijke straffen waren aan de orde van de dag, zozeer dat zij verbodsbepalingen van de zijde der autoriteiten, soms zelfs represailles van de zijde der ouders uitlokten.

Welk oordeel heeft het Franse volk zelf over zijn onderwijs gehad? Wenste het verbetering en zo ja, hoe ver ging het in zijn wensen?

Deze vragen beantwoordt het in de *Cahiers* van 1789.

Men kent het voorspel van de Franse revolutie: de bijeenroeping van de Staten-Generaal, volgens besluit van 24 januari 1789 bepaald op maandag 27 april van dat jaar. De organisatie van „La convocation des Etats-généraux" werd volgens Champion een chaos, dus een tragedie. De taak der instanties aan welke verkiezingsrechten werden toegekend, bepaalde zich niet tot het puur-electorale; zij, d.w.z. alle bailliages (baljuwschappen), alle sénéchaussées (rechtsgebieden van een drost), alle paroisses (parochies), „avaient aussi à fournir des Cahiers contenant leurs doléances et leurs vœux". Men vroeg ze zelfs aan de onbeduidendste corporaties. Men verkreeg er vermoedelijk meer dan vijftigduizend. Tezamen vormen zij „le dépôt public et irrécusable de toutes les opinions

et des vœux de la France entière". De klachten en wensen op onderwijsgebied vormen dus slechts een onderdeel, maar ook voor dit onderdeel zal Mirabeau's pessimistisch oordeel gelden dat de Revolutie meer vrucht is geweest van maatschappelijk leed en culturele achterstand dan van vooruitgang der beschaving.

a. Lager onderwijs

Voor de samenstellers der Cahiers vormde het volksonderwijs in het algemeen geen aangelegenheid van betekenis; politieke en economische problemen hadden als gewoonlijk de voorrang. Buitendien bestond er geen eensgezindheid, de drie standen waren bij verbetering van het volksonderwijs niet gelijkelijk geïnteresseerd. Voor de adel was zij „quantité négligeable"; de adel had weinig concreets te zeggen. Geestelijkheid en derde stand betoogden beide wel dat verbetering noodzakelijk was, doch zodra het op concrete organisatie aankwam, ontstonden conflicten. Beide standen verwachtten van verbeterd volksonderwijs verbetering der publieke moraal: „Rien de plus intéressant", schrijft de geestelijkheid van Montreuil, „pour l'ordre public et les bonnes mœurs que l'instruction des enfants". Daar is ook de derde stand van overtuigd: „La dépravation des mœurs dans les campagnes ne vient que du défaut d'éducation", bevestigt men in Neauphle-le-Château. Eensgezind wenst men ook meer spreiding der scholen; de meest radicaal gezinden vragen zelfs een school in iedere parochie. Niet radicaler overigens dan de koninklijke ordonnantiën van Lodewijk XIV in 1695 en Lodewijk XV in 1724. Hoog grijpen beide standen niet t.a.v. de leerprogramma's: met de beginselen van de godsdienst, lezen en schrijven, wat rekenen, de beginselen van het landmeten kon worden volstaan. Stoutmoedigen, maar zij zijn gering in aantal, vragen leerplicht. Zonder uitzondering wordt gepleit voor verbetering van de materiële positie van de onderwijzers.

Er zijn twee bronnen van conflict die remmend werken op de organisatie: de positie van de kerk en de financiering. De kerk streeft naar handhaving van het kerkelijk overwicht, zij blijft hardnekkig volledige erkenning van haar bevoegdheden eisen: „L'école doit lui être soumise; l'enseignement de la religion doit occuper la première place dans le programme". Zij eist bovendien benoemings- en ontslagrechten op en het recht toezicht uit te oefenen; lekenonderwijzers zullen zoveel mogelijk worden geweerd, kerkelijke congregaties bevoorrecht, speciaal de Broeders van de Christelijke scholen. Adel en derde stand zijn tot op grote hoogte bereid deze eisen in te willigen, maar zij verwerpen „la direction exclusive de l'église". Benoeming en ontslag behoren te geschieden op basis van samen-

werking tussen wereldlijke en kerkelijke autoriteiten. Enkele revolutionaire Cahiers eisen alleenbevoegdheid voor eerstgenoemde categorie: „Il est du plus grand intérêt de l'Assemblée Nationale de s'occuper de l'éducation et des mœurs des jeunes gens. C'est au Magistrat civil à y veiller (Digne)”.

De geestelijkheid vraagt handhaving van schoolgeldbetaling, subsidiair bij vrijstelling hoofdelijke omslag over de gemeenteleden. De derde stand staat daar diametraal tegen over: hij kan noch wil langer de onderwijzers betalen. Als de adel zich verwaardigt zich met de kwestie in te laten, plaatst hij zich naast de derde stand.

Zo is, grof geschetst, de onderwijspolitieke situatie rond het elementaire onderwijs bij de opening van de Staten-Generaal op 5 mei 1789: men wenst geen handhaving van de status quo, maar van brandende revolutionaire vernieuwingsgezindheid is geen sprake. „Changements modérés” acht men noodzakelijk, ook voldoende.

b. Middelbaar onderwijs

Organisatorisch gezien is de situatie bij het Enseignement secondaire vrijwel conform. Het aantal collèges is onvoldoende; de landelijke spreiding onevenredig. De leiding worstelt met permanente financiële tekorten; de gebouwen worden verwaarloosd; de docenten zijn onderbetaald. „L'enseignement, les instituteurs, l'administration, tout y a besoin de réforme”, oordelen vele Cahiers. De derde stand heeft haar eigen wensen omtrent het middelbaar onderwijs. Hij vraagt radicale hervormingen. Hij bestrijdt de sfeer waarin het Humanisme nog steeds het onderwijs gevangen hield, de heersende positie der klassieke talen, de oude geschiedenis, de filosofie. Met de derde stand klaagt de hoge geestelijkheid over de geringe betekenis die de collèges hebben voor de geestelijke vorming der jeugd. Het schijnt dat de Oratoria meer open stonden voor moderne invloeden, ruimer plaats toekenden aan de moedertaal, ook als voertaal voor het onderwijs in de contemporaine geschiedenis, de aardrijkskunde, de wiskunde en de natuurwetenschappen.

c. Hoger onderwijs

Felle klachten van de geestelijkheid en de derde stand. Er moet, als men de vergelijking die Cuvier en Noël maakten tussen het Franse middelbaar en hoger onderwijs en het vergelijkbare Hollandse betrouwbaar moet achten, in de dagen der Revolutie een haast fenomenale verbetering zijn ingetreden, zo tussen 1789 en 1810. De waardering

van het Hoger Onderwijs ligt ver beneden het nulpunt. De geestelijkheid van Parijs oordeelt meer aanduidenderwijze: Er moeten scherpere voorzorgsmaatregelen worden genomen „pour que personne ne puisse y prendre des degrés, qu'après avoir fait un travail, acquis des connaissances”. Wat Parijs verhult, openbaart de geestelijkheid van Clermont Ferrand: „On ne peut se dissimiler, que les universités ont dégénéré; les grades y sont seulement le prix de l'argent, d'une simple apparition ou d'une assiduité physique”.

In de derde stand dezelfde verontruste verontwaardiging; de derde stand van St. Sauveur la Vicomte concretiseert, klaagt zowel over de rechtenstudie als over de studie in de medicijnen: „Niet het vijftigste deel van de studenten volgt de colleges. Zij stellen zich er mee tevreden aan het eind van ieder trimester zich in te schrijven, zij leren enkele definities van Justinianus uit het hoofd die zij opzeggen voor examinatoren die zij zelf hebben gekozen, men geeft hun een stelling te verdedigen die zij de moeite niet waard geacht hebben te leren en ziedaar rechtsgeleerden.”

Maar och, een onbekwaam rechtsgeleerde kan hoogstens zijn processen verliezen, een onbekwaam medicus speelt met mensenlevens. In Cahiers waar men alle andere onderwijskwesties negeert, zwijgt men niet over de risico's waaraan de patiënten blootstaan; de onbekwaamheid en onwetendheid van huisartsen en chirurgen „coûte annuellement à l'Etat plus de citoyens que dix batailles ne lui en feraient perdre”. Dat schrijft de adel van Montreuil-sur-Mer.

Literatuur

- PH. ARIÈS, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*. Plon, Paris, 1960.
 E. CAULFIELD, *The infant welfare movement in the eighteenth century*. Hoeber, New York, 1931.
 EDME CHAMPION, *La France d'après les Cahiers de 1789*. Colin & Cie, Paris, 1897.
 M. GONTARD, *L'enseignement primaire en France de la Révolution à la loi Guizot (1789-1833)*. Les belles lettres, Paris, 1959.
 R. MERCIER, *L'enfant dans la société du XVIIIe siècle (Avant l'Emile)*. Université de Dakar: Publications de la section de langues et littératures, no. 6. Dakar, 1961.
 H. ROLAND HOLST, *Jean Jacques Rousseau*. Een beeld van zijn leven en werken. Wereld Bibliotheek, Amsterdam, 1929.
 J. J. ROUSSEAU, *Julie ou La nouvelle Héloïse*. Hachette, Paris 1864, deel III.
 J. J. ROUSSEAU, *Emile ou De l'éducation*. Editie F. en R. Richard. Garnier frères, Paris, 1939.